

HAYVON NOMLARINING LUG‘ATLARDA BERILISHI. “AT TUHFATUZ ZAKIYATU FIL-LUG‘ATIT TURKIYA VA DEVONI LUG‘ATIT TURK MISOLIDA”

*Xidirova Iroda Xolmurzayevna - Ilmiy rahbar
Shermo‘minova Mahliyo Shavkatovna
TerDu, o‘zbek filologiyasi fakulteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi turkiy til lug‘atlaridan o‘rin egallagan hayvon nomlarining hozirgi kundagi muqobili, ularning kelib chiqish etimologiyasi hamda keltirilgan so‘zliklarning leksik-semantik va fonetik-fonologik tahlil amalga oshirilgan, umumiy xulosalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: hayvon nomlari, leksik-semantik, fonetik-fonologik, statistik tahlil metodi, lingvistik tahlil, leksikografik-lingvistik, etimologiya.

Hayvon nomlari bir necha asrdiki leksikografik-lingvistik ko‘lamda tadqiq etib kelinadi. Bu nomlar har bir lug‘atda o‘ziga xos turlicha nomlarda ifodalangan. Biz ana shu farqlarni ochish maqsadida o‘zbek leksikografiyasining ustuni bo‘lgan, mashhur lug‘atshunos hamda dialektolog olim qalamiga mansub XI asrga tegishli “Devoni lug‘ati turk” (keying o‘rinlarda MK) va xuddi shu asrda yozilgan, ammo muallifi noma‘lum bo‘lgan “At-tuhfatuz zakiyati fil lug‘atit turkiya” (keyingi o‘rinlarda “At-tuhfat”) lug‘atlaridan so‘zliklar qidirdik Ushbu kichik tadqiqot ishimizda biz statistik, leksik-semantik, etimologik, fonetik-fonologik, qiyoslash-chog‘ishtirish metodlaridan foydalandik.

Statistik tahlil metodimizga ko‘ra “Devon”da 62 dona, “At-tuhfat”da esa 50 dona hayvon nomlari ifodalangan. Shu hayvonlarning jami 80 tasi uy hayvoni, 22 tasi yovvoyi hayvon ekan. Lingvistik tahlil metodlarimizga asoslanib, hayvon nomlarini leksik-semantik tahlil qildik.

Ushbu lug‘atlarni o‘rganar ekanmiz, lug‘atdagi bir so‘zlikning nomlanishi hamda uning ma‘nosi ikkinchi lug‘atda umuman boshqacha nomlanganiga guvoh bo‘ldik. Ularning ba‘zilari keng doirada tahlil qilindi. “Devoni lug‘otit turk” da **quyon** ma‘nosida – **tawışgan** (202b) so‘zi, “At-tuhfatda esa **тавшан, кўян** (15b), **куюн** (80b) so‘zlari ishlatilgan. **Qo‘chqar** so‘zi – “MK” da **qoç** (133b), **qoçnar** (453b) so‘zliklari ishlatilgan bo‘lsa, “At-tuhfat”da – **кочказ** (229b) shaklida ishlatilgan. Shuningdek, bir ma‘noning bitta lug‘atda bir nechta so‘zliklar orqali talqin qilinganligini ko‘rdik. “MK”da **sigir** ma‘nosida **ud** “chigilcha” (32b), **inqak** (57b), **sīgīr** (146b) so‘zliklari keltirilgan. “At-tuhfat”da **echki** ma‘nosida – **tākā** (31b), **эшки** (178b) so‘zliklari keltirilgan bo‘lsa, 2 yoshli echki ma‘nosida esa – **куюн** (38b) **эчки** (178b), **irwi** (211b) so‘zliklari ishlatilgan. Shu jumladan, **bo‘taloq** so‘zi “MK”da **botuq** (399b) shaklida, “At-tuhfat”da – **бота** (46b) ko‘rinishida berilgan.

Lug‘atlardagi so‘zliklarni tahlil qilar ekanmiz, hayvon nomlarining kelib chiqish etimologiyasiga ham diqqatimizni qaratdik.

“At-tuhfat”dagi **tÿbä** (41b) so‘zining etimologiyasiga to‘xtalib o‘tsak, o‘rkachli yirik sutemizuvchi hayvon. “MK”ning 3 tomligida **tÿwä** (III,153), **gewä** (III,245), **tÿwi** (III,153), **tÿwäj** (III,245) shakllarida keltirilgan. Hozirgi o‘zbek tilida bu

soʻzning boshlanishidagi undosh “t” tarzida, birinchi boʻgʻindagi unli “u” tarzida, ikkinchi boʻgʻin boshidagi undosh “y” tarzida talaffuz qilinadigan shakli yetib kelgan. (Etimologik l. 1-jild. 356). “MK”ning 1 tomligida esa **iqän** (61b) hamda **tetir** (146b), **bugʻra** (168b) soʻzi **erkak tuya** maʼnosida kelgan. “At-tuhfat”da – **tüüi töva** (260b) soʻzi **urg ochi tuya** maʼnosida, **shörsäk** (47b) qari tuya maʼnosida keltirilgan.

“MK”ning 1 tomligiga kiritilgan **sigʻir** (146b) soʻzi etimologiyasi – urgʻochi qoramol. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan bu ot asli **сығыр** tarzida talaffuz qilingan “MK” 3 tomlik (I.344b). Oʻzbek tilida “y” unlisining qattiqligi yoʻqolib, “f” undoshi “r” undoshiga almashgan: **сығыр>сигир**. (Etimologik l. 1-jild. 284b).

Tulki – itlar turkumiga mansub, tumshugʻi uzun, dumi mayin, uzun junli yirtqich sutemizuvchi hayvon. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatuvchi bu ot toʻrt xil nom bilan atalgan: **tilki, tilku, tulki, tulku**. Oʻzbek tilida **tulki** shaklidagi “u” unlisining yumshoqlik belgisi yoʻqolib ketgan. (Etimologik l. 1-jild.358b). Xususan, “MK”ning 1 tomligida **tilkü** (171b) shaklida uchraydi.

Arslon – mushuksimonlar oilasiga mansub, bahaybat, yirtqich sutemizuvchi hayvon. Bu soʻz qadimgi turkiy tilda “ars” tovushga taqlid soʻzidan –la qoʻshimchasi bilan yasalgan feʼlga –n qoʻshimchasini qoʻshib yasalgan. Oʻzbek tilida birinchi boʻgʻinidagi “a” unlisi “ä” unlisiga, ikkinchi boʻgʻinidagi “a” unlisi esa “ā” unlisiga almashgan. (**ars+la**)=**arsla+n=arslan>ärslän**. (Etimologik l. 1-jild. 32b). “MK”ning 1 tomligida **arslan** (465b) shaklida, “At-tuhfat”da ham **арслан** (15b) shaklida uchraydi.

It – qoʻriqlash uchun, ov qilish uchun saqlanadigan uy hayvoni. Bu ot qadimgi turkiy tilda **iyt** shaklida aytilgan (Baʼzi oʻzbek shevalarida hozir ham shu nom bilan ataladi), oʻsha davridayoq “y” undoshi talaffuz qilinmay qoʻygan, shuning hisobiga “I” unisi choʻziq aytilgan, keyinroq bu choʻziqlik ham yoʻqolgan. (Etimologik l. 1-jild. 126b). “MK”ning bir tomligida bu soʻz **it** (28b) tarzida, “At-tuhfat”da **тазі** (252b) shaklida qoʻllanilgan.

Ot – yirik ish-ulov hayvoni. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan va **at** tarzida talaffuz qilingan. Mahmud Koshgʻariy bu soʻzni (qattiq talaffuz qilinadigan alif bilan) deb alohida taʼkidlab oʻtadi. Oʻzbek tilida “a” unlisi “ā” (o) unlisiga almashgan. **at>āt**. (Etimologik l. 1-jild. 258b). “MK”ning 1 tomligida **at** (28b) shaklida keltirilgan boʻlsa, “At-tuhfatda” **jilki** (203b) soʻzligi **yilqi** maʼnosida keltirilgan.

Toycha – otning ikki yashardan kichik bolasi. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan bu ot asli **tay** tarzida talaffuz qilingan, oʻzbek tilida “a” unlisi “ā” (o) unlisiga almashgan. **tay>tāy**. (Etimologik l. 1-jild. 344b). “At-tuhfat”da ushbu maʼnoni ifodalovchi soʻz **taj** (251b) hamda **janaqli** (46b) shaklida uchraydi. “MK”da esa **sip** (132b) soʻzi ikki yoshli toy maʼnosida, **qulun** (162b) soʻzi aygʻir, toy maʼnosida, **tosun** (161b) soʻzi toychoq hali minilmagan toy maʼnosida, (377b) soʻzi toycha maʼnosida keltirilgan.

Yuqorida koʻrib chiqqan lugʻatlarimizda ayrim hayvon nomlari bir nechta tovushlar bilan fonetik jihatdan farq qilib kelganini koʻrishimiz mumkin. Biz tadqiqotimiz davomida ularni jadval asosida tasniflab, fonetik-fonologik jihatdan tahlil qilib chiqdik.

Devoni lug'ati-t-turk (1 tomlik)	At-tuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya	Hozirgi kundagi nomlanishi
1. Tilkü (171b)	Тулки (38b)	Tulki
2. Ađg'ir (51b)	Ајғір (165b)	Ayg'ir
3. Ečkü (65b)	Эшки (178b)	Echki
4. Toņuz (446b)	Данғуз (193b)	To'ng'iz
5. Öküz (37b)	Оқуз (237b)	Ho'kiz
6. Tawışg'an (202b)	Тавшан (15b)	Quyón
7. Qulan (166b)	Булан (190b)	Yovvoyi eshak
8. Četük (156b)	Жэтуқ (208b)	Mushuk

Shuningdek, bitta lug'atda ikki so'zlikning bir xil izohga ega ekanligini, ammo izohlanayotgan so'zliklar ayrim tovushlar orqali farq qilishini ham ko'rib o'tdik.

Hozirgi kundagi nomi	Devoni lug'ati-t-turk (1 tomlik)
1. Ayiq	ađig' (39b) = ayig' (47b)
2. Eshak	eškäk (57b) = ešyäk (58b)
Hozirgi kundagi nomi	At-tuhfat
3. Quyón	kījan (15b) = қујун (80b)

Shu jumladan, lug'atlardagi so'zliklarda darajalanish hodisasini ham ko'rishimiz mumkin. Ayrim hayvon nomlari yoshiga ko'ra darajalanib ko'rsatilgan. "MK" da **tišäk** (156b) – ikki yoshli qo'y, **irk** (31b) – to'rt yoshga qadam qo'ygan qo'y, **qoy** (371b) – qo'y ma'nolarini ifodalab kelgan bo'lsa, **toqli** (172b) – olti oylik qo'chqor, **qoçnar** (453b) va **qoç** (133b) so'zlari qo'chqor ma'nosida keltirib o'tilgan. Yana ushbu lug'atda **buzag'u** (178) – buzoq, **tadun** (382b) va **turbī** (166b) – bir yoshli buzoq, **tügä** (403b) – ikki yoshli buzoq ma'nolarida keltirilgani ko'rsatib o'tilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish mumkinki, davrlar o'tishi bilan insonlar o'z ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, hayvon nomlarini leksik, fonetik hamda grammatik jihatdan qulay tarzda talaffuz qilib kelishgan. Tadqiqot ishimizdagi lug'atlardan ko'rinib turibdiki, insoniyat hayvon nomlarini faqatgina bir nom ostida

saqlashmagan, balki tur, jins hamda yosh nuqtai nazaridan bo‘lib tasniflab kelishgan. Bu esa turkiy xalqlarning qanchalik lug‘at boyligi sarmahsul ekanligining yorqin timsolidir. Ushbu lug‘atlar avloddan avlodga o‘tish jarayonida yanada kengayib, yangilanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu lug‘atit turk). – Toshkent: Fanlar Akademiyasi, 1963.
2. Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya [Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa]. – Toshkent: Fan, 1968.
3. Shavkat Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati – Toshkent: Universitet, 2000.
4. Xidirova. I., & Dobilova. M (2023). IMLO MUAMMOLARI VA YECHIM Modern Science and Research. 2(3), 138-141.